

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE “BAKIŞ” (“ASPEKTOTEMPORA”)

Mustafa UĞURLU*

Özet: Türkiye Türkçesi cümlelerin anlaşılmasında “bakış”ın (“Aspekt”) rolü üzerine, Türkiye’de hemen hemen hiç çalışılmadığı için Türkçe terimler de oluşturulamamıştır. Konuyla ilgili en yetkin çalışma Lars Johanson tarafından Almanca olarak yayımlanmıştır. Bu çalışmanın gayesi, Türkiye Türkçesinde fiil çekimi yorumlanırken ihmal edilmemesi gereken “bakış” ile ilgili Johanson’un görüşlerini, ana hatlarıyla ortaya koymak ve bu konuda Türkiye Türkçesinde kullanılabilir terimleri tartışmaya açmaktır.

Her “eylem” (“Tätigkeit”), kendiliğinden bir “kılmış”a (“Aktionsart”) sahiptir. “Eylem”e, ekler getirilebilir veya “istem”ine (“Valenz”) uygun kelimeler bağlanabilir. Böylece “kılmış birliği” (“Aktionalphrase”) oluşur. Bu kişiden kişiye değişmez. Bunun, zaman eki alarak çekimlenmesiyle “bakış birliği” (“Aspektphrase”) oluşur.

“Bakış” kavramının temelini, “olay”ın, “başlangıç sınırı”, “bitiş sınırı” veya “süre”ine yönelik bakışın odaklanması teşkil etmektedir. Aynı “olay”a farklı şahıslar tarafından farklı bakılabilir; yani her bir şahsın “bakış”ı belirtilen noktalardan birine odaklanmış olabilir. Bu yönüyle “bakış”, “kılmış”tan temel olarak farklıdır. İnsanoğlunun, “sınırlar arası” (“Intraterminalität”) ve “sınır ötesi” (“Postterminalität”) olmak üzere, temel iki “bakış”ı vardır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Türkçesi, zaman çekimi, kılmış (“Aktionsart”), bakış (“Aspekt”)

Abstract: The objective of this study is to explain the ideas of Lars Johanson who conducted the most qualified study on “aspect” in Turkish. The aspect should not be overlooked while interpreting verb conjugation in Turkish. This study also aims to propose a Turkish terminology that can be utilized on this subject. According to Johanson, the “manner of action” (“Aktionsart”) that does not change with the subject (the user of language) and “aspect” (“Aspekt”) that change with the subject the user of language are fundamentally different, and humanbeings have two basic aspect: Intraterminality and Postterminality.

Key words: Turkish, conjugation, manner of action (“Aktionsart”), aspect

0. Türkiye Türkçesindeki “zaman ekleri”yle yapılan fiil çekimi, Türklük biliminde çok uzun zamandan beri gayet iyi bilinmektedir; dört yüzyıldan beri¹ yazılan gramerlerde bu eklerin yapısı, şahıslara göre çekimi, ağızlardaki durumu vb. konularda yeterli bilgi bulunmaktadır. Ancak bu eklerin görevleriyle ilgili olarak aynı şeyi söylemek zordur; nitekim şimdiye kadar yapılan araştırmalarda² bir fikir birliğine varılamamıştır. Günümüzde hâlâ yeni denemelerin yapılmaya devam etmesi

* Muğla Üniversitesi.

1 1530’da Bergamalı Kadri Efendi tarafından yazılan *Müeyyessiretü’l-ulûm* ve Hieronymus Megiser tarafından 1612’de Leipzig’te yayımlanan *Institutionum linguae Turcicae libri quatuor* adlı kitaplardan başlayarak bu güne kadar Anadolu Merkezli Batı Türkçesi üzerine çok sayıda gramer yayımlanmıştır. Türkiye Türkçesi ise Anadolu Merkezli Batı Türkçesinin son devresini teşkil etmektedir.

2 Bkz. (Johanson 1971 ve 1990: 196 vd).

de bunu göstermektedir³. En yeni gramer çalışmalarında bile, meselâ “geçmiş zaman” bildirdiği ileri sürülen şekillerin arasındaki farklar, bütün yönleriyle ortaya konulamamıştır. Bu farklar, ya “belirli” : “belirsiz” geçmiş zaman⁴ gibi, gerçekte hiçbir şey açıklamayan bazı terimlerin arkasına sığınarak ya da metin bağlamına göre sezgiye dayalı açıklamalarla geçiştirilmeye çalışılmıştır.

Türkiye Türkçesi üzerine yazılan birçok gramerde “zaman” olarak adlandırılan sistemin, geçerli “zaman” ölçütleri ile açıklanamayacağını gören bazı araştırmacılar, yeni yollar aramaya başlamışlardır. Bunlar arasında en dikkate değer olanı herhâlde Lars Johanson tarafından ortaya konulan görüşlerdir: Bunun temelini, adı geçen sistemi açıklarken “zamanlar” (“Tempora”), “tarzlar” (“Modi”) veya “anlatma tipleri”nin⁵ (“Diskurstypen”) yanında, “bakışlar” (“Aspekte”) yönünün ihmal edilmesinin teşkil etmektedir.

Batı dillerinde kullanılan “Aspekt” terimine, araştırmacılar tarafından az çok farklı anlamlar yüklenmiştir; bu hususta bugün de tam bir ortaklaşma yoktur; bilhassa Rusça “tamamlanmış” (“soversenniy”) ve “tamamlanmamış” (“nesoversenniy”) fiillerin⁶ özelliği için kullanılan “görünüş” (“vid”) ile burada kastedilen arasında benzerlik yoktur; tartışmalar için bk. Johanson 1971; Schönig 1984, 13 vd. Bu çalışmada “Aspekt” terimi, Johanson’un kullandığı anlamda kullanılacaktır. Türkiye Türkçesinde⁷ bu terimin karşılığı olarak “görünüş” terimi yaygınlaşmıştır. Bu terimle ilgili olarak yapılan açıklamaların yeterince anlaşılır olmadığı da bir gerçektir⁸. Ancak şu husus belirtilmelidir: “Görünüş” teriminin oluşturulduğu *görün-* fiili, dönüşlü çatıdadır⁹. Bu yüzden “Aspekt” terimini karşılama kanaatimizce uygun değildir. Çünkü “Aspekt” kelimesinin anlamında, çekimli fiilin ifade ettiği “olay”ın kendi kendine bir “görünme”si değil, bilakis konuşanın onu “nasıl gördüğü” vardır;

³ Bazı araştırmalarda “aspekt”, “görünüş” “görüntüm” “anlam kayması” gibi terimlerle dile getirilen hususlar, son zamanlarda yapılan bir denemede, “zaman kaymaları” olarak adlandırılmıştır. Konu üzerinde pek fazla çalışma yapılmadığından yakınılan eserde, fiilin zamanından “yapılan işin, hareketin veya oluşun zaman adı verilen sonsuz çizginin üzerinde gerçekleştiği noktalar dizisi” anlaşılmaktadır (Yaman 1999: 129, 21). Öyle ise, “zaman”ın kaymasının nasıl mümkün olabileceği meselesi de ayrıca bir tartışma konusudur (Yaman 1999: 129, 21).

⁴ Bkz. (Aksan 1989: 102) krş. “belirli geçmiş kipi” : “belirsiz geçmiş kipi” (Hatipoğlu 1978: 148) “görülen geçmiş zaman” : “öğrenilen geçmiş zaman” (Ergin 1972 298: 300) “görülen geçmiş zaman” : “duyulan geçmiş zaman” vs. (Yaman 1999: 44, 55).

⁵ Bazı çalışmalarda: “Musa Allah’a soruyor: Şan ve şerefini seyretmeme için verir misin?” gibi cümlelerdeki “-yor”lu anlatma tipi “zaman kayması” zannedilmiştir. Bkz. (Yaman 1999: 66).

⁶ Meselâ: Türkiye Türkçesinde “konuşmak” anlamına gelen iki ayrı fiil vardır: *govorit* [“tamamlanmış”] ve *skazat* [“tamamlanmamış”].

⁷ Bu konuda pek az çalışma vardır. Türkiye Türkçesi üzerine yazılan birçok gramerde konuya ya hiç değinilmemiş ya da “kılınış”la aynı farzedilmiştir: ayrıntı için bkz. (Dilaçar 1974).

⁸ Örnek olarak bk. “görünüş: Fiilin, çekimli şekliyle anlattığı işin ve gösterdiği zamanın dışında özel değerlendirmeye dayanan kişisel ve özel bir anlam taşıması ve farklı bir oluş, farklı bir meydana geliş tarzı göstermesi durumu” (Korkmaz 1992, 74 vd.), “görünüş, çekime uğramış fiilin taşıdığı kavramda süreç bakımından konuşanın özel bir başkalaşım yapmasıdır, nesnel değil, öznel; mastarda değil, çekim şekillerinde bulunan bir iç anlamdır. /.../ fiil çekiminde, konuşanın, çekim kalıplarının kabul edilen anlamlandırma sınırlarının dışına çıkarak kullanışı, bu çekime fiil mastarında da bulunmayan özel bir renk vermesidir” (Dilaçar 1974: 161 vd.), “görünüş: Fiillerin belirttiği oluşların süresi, gelişmesi ve bitmesiyle ilgili bütün biçimleri kapsayan gramer kategorisi” (Parlatır 1998: 878).

⁹ Bkz. (Korkmaz 1992: 47).

bir başka deyişle, işi yapan, “olay” değil, ona bakan insandır. Nitekim *aspekt*¹⁰ kelimesi de Latince *aspektus*<*ad-spektus*<*specto* “bakmak, görmek” fiilinden türetilmiştir. Bu yüzden “Aspekt”te bir “olay”ın “farklı yerlere odaklanan bakışlarla değerlendirmesi” (“*unterschiedlich orientierte Perspektivische Ideen*”) söz konusudur (Johanson 1994: 247).

Bu çalışmanın gayesi elbette, Türkiye Türkçesindeki “zaman ekleri”nin görevlerini açıklamak değildir. Burada sadece, “fiil çekimi” yorumlanırken ihmal edilmemesi gereken “bakış” (“Aspekt”) yönüyle ilgili Johanson’un görüşlerini¹¹, ana hatlarıyla ortaya koymak ve konuda Türkiye Türkçesinde kullanılabilecek terimleri tartışmaya açmaktır. Bu konuda öncelikle bazı temel terimleri açıklamak gerekmektedir:

Bu çalışmada “olay” [= O] (“Ereignis”), dil dışında, gerçek hayatta vuku bulan ve “çekimli fiil” vasıtasıyla dile getirilen “hareket”i karşılamak için kullanılacaktır¹². Burada “hareket” kelimesi, her türlü oluş, kılış, duruş ve duyusu karşılamak için kullanılmaktadır. Gerçek hayatta vuku bulan her “olay”ın bir “başlangıç sınırı” (“*terminus initialis*”) ve bir “bitiş sınırı” (“*terminus finalis*”) vardır. Bu ikisi arasında ise “sürek”i (“*cursus*”) bulunmaktadır. Dolayısıyla, “olay”ın “zaman” içinde kapladığı bir “zaman dilimi” [= Z] (“*Zeitstelle*”) vardır.

“Zaman” (“Zeit”), içinde “olay”ın gerçekleştiği, kabul edilmiş ölçütlere göre bölümlenebilen süredir¹³. Bir “olay”ın diğerine göre, “önce”, “aynı zamanda” veya “sonra” olması, var sayılan bir “zaman çizgisi” (“*Zeitlinie*”) üzerinde belirlebilir.

“Olay”ın, “zaman” yönünden “konuşma”dan daha önce olma durumu, “öncekilik” (“*Anteriorität*”); aynı zamanda olma durumu, “eş zamanlılık” (“*Gleichzeitigkeit*”); daha sonra olma durumu, “sonrakilik” (“*Posteriorität*”) olarak adlandırılacaktır.

“Eylem” (“*Tätigkeit*”) ise, çekimlenmemiş “fiil tabanı”nın (“*Lexem*”) ifade ettiği “hareket”tir; bir başka deyişle fiil tabanının anlamıdır¹⁴. Bu anlam, o dile hâkim olanlar için az çok ortaktır. Gerçek hayattaki “olay”a uygun olarak fiil tabanının ifade ettiği her “eylem”in üç aşaması olduğu kabul edilebilir: “Ön sınır”, “sürek” ve “son sınır”.

“Bakış”ı (“Aspekt”) açıklayabilmek için öncelikle, bazı hususları aydınlığa kavuşturmak gerekmektedir:

¹⁰ Bkz. “*Aspekt*: Ansicht, Gesichtspunkt” (Drosdowski 1986: 126), “*spekto*: schauen, blicken, hinsehen, betrachten, prüfen, beurteilen” (Menge 1975: 490), “*aspekto*: (aufmerksam) anschauen, anblicken, achten”: *aspektus*: Ansehen, Blick: Erscheinen, Aussehen” (Menge 1975: 57).

¹¹ Bu çalışma genel olarak Johanson’a (1971 ve 1994) dayanmaktadır. Buder (1989) da göz ardı edilmemiştir. Ancak, konuların dizilişi, yoğunlaşılan noktalar vb. yönlerden bir tercüme değil, faydalanma söz konusudur.

¹² Krş. “*olay*: Ortaya çıkan, oluşan durum, ilgiyi çeken veya çekebilecek nitelikte olan her türlü iş, hâdise, vak’a” (Parlatır 1998: 1678).

¹³ Krş. “*zaman*: Bir iş veya oluşun içinde geçtiği, geçeceği veya geçmekte olduğu süre, vakit” (Parlatır 1998: 2495).

¹⁴ Krş. “*eylem*: Fiil” (Parlatır 1998: 750).

1. “Zaman” (“Tempus”)

Dil dışı “zaman”ın ne olduğu yolundaki çoğu felsefî tartışmaları bir kenara bırakarak basitçe ifade etmek gerekirse, bir dildeki “zaman sistemi”ni¹⁵ (“Tempussystem”) açıklamak; “olay” [O] ile “konuşma”nın (“Sprechereignis”) [K] ilişkilerini, “eş zamanlı” (“Gleichzeitigkeit”) [=] veya “ard arda” (“Reihenfolge”) [/] olma bakımından kurmak ve metin bağlamına göre “zaman çizgisi” üzerinde “zaman dilimi”ni [Z] belirlemektir. Buna göre, aşağıdaki ilişkiler söz konusu olabilir:

[K = O = Z] : *Ali şimdi uyuyor.* Burada, *-yor* şimdiki zaman eki ve *şimdi*¹⁶ vasıtasıyla “olay”ın “konuşma” ile “aynı zaman”da olduğu belirlenmektedir.

[O = Z / K] : *Ali dün geldi.* Burada, *-di* geçmiş zaman eki ve *dün* vasıtasıyla “olay”ın “konuşma”dan “önce” olduğu belirlenmektedir.

[K / O = Z] : *Ali yarın dönecek.* Burada, *-AcAK* gelecek zaman eki ve *yarın* vasıtasıyla “konuşma”nın “olay”dan “önce” olduğu belirlenmektedir.

Türkiye Türkçesindeki “zaman sistemi”nin bu kadar basit olmadığı herkesin malûmudur. Bu sistemi oluşturan eklerin çokluğu da bunu göstermektedir: *-miş*, *-mişti*, *-miştir*, *-miş olacaktı*, *-miş olacak(tır)*; *-DI*, *-Dıydı*; *-Ir*, *-İrdi*; *-yor*, *-yordı*; *-mAktA(dlr)*, *-mAktAydl*; *AcAK(tlr)*, *-AcAKtl*.

2. “Kılınış” (“Aktionsart”)

Her “eylem” (“Tätigkeit”), kendiliğinden bir “kılınış”a (“Aktionsart”); yani “cereyan tarzı”na sahiptir. Fiil tabanının bu özelliği, o dile hâkim olanlar tarafından ortaklaşa bilinir; bir başka deyişle, kişiden kişiye değişmez¹⁷. “Eylem”e, ekler getirilebilir veya “istem”ine (“Valenz”) uygun kelimeler bağlanabilir; bk. Uğurlu 1999 a. Böylece “kılınış birliği” (“Aktionalphrase”) oluşur. Bu durumda “eylem”in önceki “kılınış”ı, aynen korunabileceği¹⁸ gibi, “değişiklik”e (“Umdeutung”) de uğratılabilir.

Fiil tabanlarını “kılınış” yönünden tasnif edebilmek için bazı denemeler¹⁹ yapılmıştır; ancak Johanson’un geliştirdiği sistemli model yaygın olarak kabul görmektedir. Johanson’a göre, fiil tabanları, “ön sınırı vurgulayanlar” (“Initialtransformativ”), “son sınırı vurgulayanlar” (“Finaltransformativ”) ve “sınır vurgulamayanlar” (“Nontransformativ”) olmak üzere üçe ayrılabilirler (1994, 249)²⁰. Bu gruplardan birine giren “eylem”ler ayrıca; “bir anda” (“Punktualität”), “uzun sürede” (“Dauer”), “bir seferde” (“Einmaligkeit”) veya “tekrarlanma”yla (“Wiederholung”) cereyan edebilir; “sık sık yapılma” (“Habitualität”); “oluşmaya

¹⁵ Krş. “*zaman*: Çekimli fiilin karşıladığı kılış veya oluşun içinde geçtiği zaman dilimi” (Korkmaz 1992: 177).

¹⁶ Bazı araştırmalarda “yön verenler” olarak adlandırılan bu tür kelimelerin, cümlenin anlamına önemli katkıları vardır. Bkz. (Yaman 1999: 35 vd.)

¹⁷ Bkz. “nesnel” (Dilaçar 1974: 161).

¹⁸ Örnek: *öl-* ve *kediyi öldür-* “eylem”lerinin: “kılınış”ları aynıdır.

¹⁹ Krş. “Başlıca iki türü bunların da ayrıntılı alt türleri vardır” (Dilaçar 1989: 110).

²⁰ Johanson’da (1971: 197 vd.) bu tasnif şöyle yapılmıştır: Fiil tabanları önce: “son sınırı vurgulayanlar” (“Finaltransformativ”) ve “son sınırı vurgulamayanlar” (“Nonfinaltransformativ”) olmak üzere ikiye ayrılmış; daha sonra “son sınırı vurgulamayanlar” (“Nonfinaltransformativ”) tekrar ikiye ayrılarak “ön sınırı vurgulayanlar” (“Initialtransformativ”) bir grup olarak belirlenmiştir.

başlama” (“Ingressivität”) veya “bir sonuca yol açma” (“Resultativität”) gibi özellikler gösterebilir.

“Ön sınırı vurgulayanlar” (“Initialtransformativ”), gelişmesi birbirine bağlı iki “hareket”i ifade ederler. Bunların gerçekleşmiş sayılması için, hareketi gerçekleştirmeye başlamak olan “ön sınır”ın (“i-Phase”) aşılması gerekmektedir; bu sınırın aşılmasından sonra “sürek” (s-Phase”) gelmektedir. Örnek: *yat-* “sich legen-liegen”; *otur-* “sich setzen-sitzen”; *uyu-* “einschlafen-schlafen”. Bu gruba giren bazı hareketlerde “ön sınır”ın süresi çok azdır; dolayısıyla “sürek”ten ayırmak çok zor olmaktadır. Örnek: *git-* “sich bewegen-unterwegs sein”.

[*Saat 1’de x-di ve on dakika sonra hâlâ x-iyordu*] veya [*x-di, demek ki şimdi x-iyor*] gibi bir ifadede x yerine “ön sınırı vurgulayan” bir eylem kullanılabilir

“Son sınırı vurgulayanlar” (“Finaltransformativ”), gelişerek bitiş veya son sınırına ulaşmadıkça meydana gelmiş sayılmayan “hareket”lerdir. Örnek: *öl-*; *bul-*; *bitir-*. Bu gruba girenlerin bazılarında son sınıra ulaşmak, uzun bir süreç sonucunda değil, aniden olmaktadır. Örnek: *patla-*. Bunlar, [*x-di mi? Evet, x-di ve hâlâ x-iyor*] gibi bir ifadede x yerine kullanılamaz.

“Sınır vurgulamayanlar” (“Nontransformativ”), meydana gelmiş sayılması için herhangi bir sınırı aşmak veya sınıra ulaşmak gerekli olmayan “hareket”lerdir. Örnek: *iç-*; *yaz-*; *ye-*. Bunlar, [*x-di mi? Evet, x-di ve hâlâ x-iyor*] gibi bir ifadede x yerine kullanılabilir.

Bu gruplardan herhangi birine giren bir fiil tabanı, bir “kılınış birliği” oluşturarak “değişiklik”e uğradığı durumlarda önceki “kılınış”ını da değiştirebilir. Bu “değişiklik”in birçok türü vardır: Bunlardan biri “sınırlama”dır (“Limitierung”). “Sınır vurgulamayanlar”dan olan *ye-* fiili, “sınırlama”ya uğrayarak *verdiğim iki elmayı ye-* durumuna geldiğinde artık “son sınırı vurgulayanlar”ın grubuna girmiştir; dolayısıyla *verdiğim iki elmayı yedi mi?* sorusuna *Evet, yedi ve hâlâ yiyor* diye cevap verilemez.

Bir başka “değişiklik” türü “tekrarlama”dır (“Serialisierung”). “Son sınırı vurgulayanlar”dan olan *öl-* fiili, “tekrarlama”ya uğrayarak *sinekler öl-* durumuna geldiğinde artık “sınır vurgulamayanlar”ın grubuna girmiştir; dolayısıyla son sınırın vurgulanması söz konusu değildir; dolayısıyla *sinekler öldü mü?* sorusuna *Evet, öldü ve hâlâ ölüyorlar*; *leylekler geldi mi?* sorusuna *Evet, geldi ve hâlâ geliyorlar* diye cevap verilebilir.

Bir diğer “değişiklik” türü “farksızlaştırma”dır (“Homogenisierung”). “Ön sınırı vurgulayanlar”dan olan *yat-* fiili, “farksızlaştırma”ya uğrayarak *yerde yat-* durumuna geldiğinde artık “sınır vurgulamayanlar”ın grubuna girmiştir; dolayısıyla böyle bir durumda *yat-* fiili sadece “sürek”i ifade etmektedir.

Bir “eylem”in “kılınış”ı, benzer gözüken bazı şekillerin farklı kullanım ve yorumlarında önemli olabilir. Meselâ; *-p* ve *-ArAK* zarf-fiil eklerinin yorumlanmasında ayırt edici olmaktadır (bkz. Uğurlu 1999b).

3. “Bakış” (“Aspekt”)

Bir “olay”ı, dil düzeyine getirebilmek, yani ifade edebilmek için “eylem”in “çekimlenmesi”²¹ gerekmektedir. Yukarıda belirtildiği üzere, her “eylem”, bir “kılınış” veya “kılınış birliği”ne sahiptir; bunun çekimlenmesiyle “bakış birliği” (“Aspektphrase”) oluşur (Johanson 1971, 46).

“Bakış” kavramının temelini, “olay”ın, “başlangıç sınırı”, “bitiş sınırı” veya “süre”ine yönelik bakış teşkil etmektedir. Bir başka deyişle “bakış”ın, bir “olay”ın gerçekleşmesindeki safhalardan birisine yönelmesi, odaklanması söz konusudur (Johanson 1994, 249). Aynı “olay”a farklı şahıslar tarafından farklı bakılabilir; yani her bir şahsın “bakış”ı belirtilen noktalardan birine odaklanmış olabilir²². Bu yönüyle “bakış”, “kılınış”tan temel olarak farklıdır²³.

İnsanoğlunun, “sınırlar arası” (“Intraterminalität”) ve “sınır ötesi” (“Postterminalität”) olmak üzere, temel iki “bakış”ı vardır.

“Sınırlar arası” (“Intraterminalität”) “bakış”, bir “olay”ın “başlangıç sınırı” ve “bitiş sınırı” arasına bakmaktır; bir başka deyişle bakışı, “olay”ın “başlangıç sınırı”ndan sonra ve “bitiş sınırı”ndan önceye, yani “süre”ine çevirmektir.

“Sınır ötesi” (“Postterminalität”) “bakış” ise, “olay”ın, “önemli sınırı”nın (“kritische Grenze”) geçilmiş olduğuna dikkat etmektir. Bu “önemli sınır”, “olay”ı dile getiren “eylem”in “kılınış”ına göre değişmektedir: “Son sınırı vurgulayanlar” ve “sınır vurgulamayanlar”da, “bitiş sınırı”; “ön sınırı vurgulayanlar”da ise “başlangıç sınırı” önemlidir.

“Sınır ötesi” bakışa göre “olay”, “son sınırı vurgulayanlar” ve “sınır vurgulamayanlar”da “bakış noktası”ndan (“Blickpunkt”) geçmişte kalmıştır. *Ali gelmiş* cümlesi, bu bakışa göre; “Ali, benim dikkat ettiğim zaman noktasından önce gelmiş ve artık gelemez”i ifade eder.

“Ön sınırı vurgulayanlar”da ise “olay”ın gerçekleşmesi, “bakış noktası”nda olabilir. Çünkü gerçekleşmiş sayılması için “başlangıç sınırı”nın geçilmiş olması yeterlidir; yani gerçekleşme “süre” durumunda olabilir. Bu bakışa göre; *Ali uyumuş* cümlesi, “Ali benim dikkat ettiğim zaman noktasından önce uyumuş ve hâlâ uyumaktadır”ı ifade eder; bu cümle meselâ Almancaya, *Ali ist eingeschlafen* diye değil, *Ali hat geschlafen* [= *Ali schläft jetzt*] şeklinde çevrilir.

Bunlardan başka Türkiye Türkçesinde, duruma göre “tarz bakışı” (“Modalperspektive”) olarak yorumlanabilecek gerçekleşmiş bir “olay”ı ifade etmeyen “öngörülü bakış” (“Prospektiv”) da vardır.

Bir “olay”a çevrilen “bakış”ı tanımlayabilmek için, öncelikle iki noktayı belirlemek gerekir: Bunlar; “konuşan”ın (“Sprecher”) “yöneliş” veya “odaklanma noktası” (“Orientierungspunkt”) ve “olay”ın “belirleme noktası”dır (“Lokalisierungspunkt”).

21 Krş. “fiil çekimi: Cümlede yüklem görevinde bulunan fiil veya isim soylu kelimelerin zaman, şahıs, teklik ve çokluk kavramı veren eklerle girdiği şekil” (Korkmaz 1992: 62).

22 Bu odaklanmada, dilin şekil ve dizim özellikleri (“morpho-syntaktische Eigenschaften”) de elbette çok önemli rol oynamaktadır.

23 Bkz. “öznel” (Dilaçar 1974: 161)

“Yöneliş noktası” [= Y] (“Orientierungspunkt”) vasıtasıyla “olay”a bakılabilir. Dolayısıyla farklı “bakış”lar farklı “yöneliş” veya “odaklanma noktaları” gerektirir. Bazı araştırmacılar, bu “odaklanma noktası”nın, doğrudan “zaman” ile ilgili olduğunu düşünmektedir; yani bunu, “konuşma”nın “zaman çizgisi” üzerindeki “an”ı olarak kabul etmekte ve ona göre “olay”ın, “önce”; “sonra” veya “aynı zamanda” gerçekleştiğini söylemektedir. Ancak Johanson, bu görüşün Türkiye Türkçesi için doğru olmadığı düşüncesindedir. Çünkü, “yöneliş noktası” doğrudan “olay”la ilgili değil, ona yönelen “bakış”la ilgilidir²⁴.

Elbette “şimdi; şu anda” (“hic et nunc”) yapılan “konuşma”, “doğrudan gösterilen yöneliş noktası”nı (“primärdeiktischer Orientierungspunkt”) teşkil etmektedir ve “bakışlı zamanlar”, bu noktadan hareketle ortaya çıkmıştır. Ancak, “dolaylı gösterilen yöneliş noktası” (“relativ”; “nicht primärdeiktischer Orientierungspunkt”) da söz konusu olabilir. Bu durum, “şimdi”nin başka bir “zaman”a taşınmasıyla ortaya çıkmaktadır. Bunu, Türkiye Türkçesinde *i-*, *ol-*, *bulun-* gibi şekiller sağlamaktadır.

“Belirleme noktası” [= B] (“Lokalisierungspunkt”), bir “olay”ın “olmuş” (“tunc”) sayılabilmesi için “zaman çizgisi” üzerinde aşılması gereken noktadır²⁵. Bunun yeri, bazı cümlelerde “zaman” bildiren “*saat birde*; “*geçen ay*” vb. ifadelerle belirtilebilir. Böyle ifadelerle “belirleyici” (“Lokalisator”) denir.

Meselâ; *-DI* ile anlatılan bir “olay”ın “olmuş” sayılması için, “son sınırı vurgulayanlar” ve “sınır vurgulamayanlar”da “bitiş sınırı”nın; “ön sınırı vurgulayanlar”da “başlangıç sınırı”nın “zaman çizgisi” üzerinde aşılmış olması gereklidir; bir başka deyişle *Ali geldi* veya *Ali yedi* cümlelerinin “zaman çizgisi” üzerindeki “belirleme noktası”, “bitiş sınırı”yla; buna karşılık *Ali oturdu* cümlesinin “başlangıç sınırı”yla aynıdır.

-Iyordu veya *-mAKtAydl* ile anlatılan “olay”da ise bu nokta, “sürek”te bulunmaktadır. *Ali geliyordu*; *Ali yiyordu* veya *Ali oturuyordu* cümlelerindeki “belirleme noktası”, “başlangıç” ve “bitiş sınırı”nın arasında bulunmaktadır.

“Anlatma tarzları” (“Darstellungsmodi”)

Bir “olay”ın dile getirilmesi “içeriden” (“interne”) ve “dışarıdan” (“externe”) olmak üzere iki türdür.

“İçeriden anlatma tarzı”nda “olay”, zaman çizgisi üzerindeki “şimdi” noktasından görülerek dile getirilir; bu “yöneliş noktasına” bağlı bir ifade tarzıdır. Bu, “olay”ın gerçekleşme anında yapılan haberler için tipiktir. Bu durumda ilgi, bir bütün olarak “olay”a değil, “farkında olunan” (“diagnostisch”) “konuşma”nın anına yönelmiştir.

²⁴ “Die Beziehungen von E und O werden jedoch dabei oft als direkte temporale Relationen zwischen ihnen (‘früher’, ‘später’, ‘gleichzeitig’) verstanden. Dies trifft zumindest nicht für das türkeitürkische System zu. Auf O bezogen werden nicht die Ereignisse selber, sondern unterschiedliche auf sie geöffnete Perspektiven” (Johanson 1994: 250).

²⁵ “Der Punkt, der auf der 0-Ebene (“Gegenwart”) der Tempusrelation überschritten sein muss, um die tunc-Markierung überhaupt zu rechtfertigen, bezeichnen wir als Lokalisierungspunkt” (Johanson 1971: 234).

Bu anlatma tarzında “olay”a, beklendiği üzere genellikle “sınırlar arası” bakılmaktadır. Bu yüzden “şimdiki zaman” bildiren şekillerle “sınırlar arası bakış” arasında yakın bir ilgi vardır. Örnek: *Evet, sayın dinleyiciler. Şu anda, Cumhurbaşkanımız arabadan iniyor ve halkı selâmlıyor. Sayın dinleyiciler...*

Ancak bu, “yöneliş noktasına” bağlı anlatma tarzı, sadece “şu anda” gerçekleşen “olay”lar için değil, aynı zamanda “daha önce” olan veya “daha sonra” olacak “olay”larla ilgili kullanılabilir. Bu, adı geçen “olay”ın, zaman çizgisi üzerindeki “belirleme noktasına” bağlıdır.

“Sınır ötesi bakış”ta, “olay”, “görülen nokta”dan kaybolmuştur; ancak tesirleri hâlâ devam edebilir. Burada, “olay”ın “önemli nokta”yı geçmiş olması yeterlidir. Yukarıda belirtildiği üzere bu nokta, “son sınırı vurgulayanlar” ve “sınır vurgulamayanlar”da, “bitiş sınırı”; “ön sınırı vurgulayanlar”da “başlangıç sınırı”dır. “Sınır ötesi bakış”, “konuşma”ya göre “geçmiş” olarak yorumlanabilir. Bu yüzden bu bakışla “geçmiş zaman” bildiren şekiller arasında yakın bir ilgi vardır. Örnek: *Evet, sayın dinleyiciler. Şu anda, Cumhurbaşkanımız oturmuş, çay içiyorlar. Sayın dinleyiciler...*

“Öngörülü bakış”ta, “yöneliş noktası”ndan “olay”ın gerçekleşeceği görülmektedir. Burada elbette “olay”ın gerçekleşme zamanı ve tarzı ile ilgili çok çeşitli durumlar²⁶ söz konusudur.

“Dışarıdan anlatma tarzı”nda “olay”, “yöneliş noktasına”, yani “görülen nokta”ya bağlı kalınmadan, “tarihî” (“historisch”) olarak dile getirilir. Bu durumda ilgi, bir bütün olarak “olay”a yönelmiştir; böylece onun dış sınırları veya birden fazla “olay”ın sıralanışları dikkate alınır. Bu anlatma tarzı ile, “geçmiş” olayların dile getirilmesi arasında tabii bir ilgi vardır. Örnek: *Geldim, gördüm, yendim.*

“Diziliş” (“Reihenfolge”)

“Olay” ile “konuşma”nın durumu “zaman çizgisi” üzerinde belirlenebilir. “Belirleme noktası”, “yöneliş noktası”ndan önce ise “öncekilik”; sonra ise “sonrakilik” anlaşılır.

“Konuşma”nın “doğrudan gösterilen yöneliş noktası”nı teşkil ettiği durumlarda [KY]; “öncekilik”, “geçmiş zaman” (“Präteritum”); “sonrakilik” “gelecek zaman” (“Futur”) demektir. Dolayısıyla Türkiye Türkçesinde –DI, –mİş ve –AcAK ile ifade edilen “olay”ların dizilişi, sadece “gerçekleşme” ve “konuşma” ilişkisine değil, “yöneliş”in türüne bağlıdır; bir başka deyişle “bakış”la ilgilidir. Belirtildiği üzere, “sınır ötesi bakış”, “geçmiş zaman” olarak yorumlanabilir (Johanson 1994, 252).

Ancak, “dolaylı gösterilen yöneliş noktası” da “zaman” yönünden belirlenmiş olabilir. Bu durumda “dolaylı gösterilen yöneliş noktası” “belirleme noktası” ile aynıdır [BY]. Bu, “konuşma”dan önce veya sonra bulunabilir. Meselâ; –yordu [= BY-

²⁶ Meselâ: “sınırlar arası bakış” ile “gerçek şimdiki zaman”ın (“Prägnanz”) birleşiminde, “olay”ın “sürme”si (“kursive Einheiten”), yani “hareket”in “odaklanma noktası”na yoğunlaştığı: “sınır ötesi bakış” ile “durum bildiriciler”in birleşiminde ise, “olay”ın “durağanlığı” (“statische Einheiten”) anlatılır (Johanson 1994: 251).

'da "olay" "son sınırı"na ulaşmadı]; *-mlştI* [= BY'da "olay", "önemli sınırı"nı aştı]; *-AcAKtI* [= BY'da "olay", gerçekleşecek görünüyor]; *-mlş olacak* [= BY'da "olay", "önemli sınırı" aşacak] şeklinde yorumlanabilir.

Anlaşılabileceği üzere, bütün bu şekiller, basit bir zaman çizgisi üzerindeki dizilişle açıklanamaz. Burada; "zamanlar" ("Tempora"), "tarzlar" ("Modi") veya "anlatma tipi" ("Diskurstypen") yönünden tek düze olmayan ilişkiler söz konusudur. Buna "bakışlar"ın ("Aspekt") katkısı ise oldukça önemlidir. Bir yapı şeklinin bu sayılan özelliklerden bir kısmını, her durumda veya belli bağlamlarda, taşıyor ve yansıtıyor olması mümkündür. Dolayısıyla bu konuda daha yapılması gereken çok şey vardır. Bu konuların çözümü, ana dili Türkiye Türkçesi olan araştırmacıları beklemektedir. Ancak, bu araştırmalara başlayabilmek için, öncelikle temel durumların tariflerinde ve terimlerinde anlaşmak gerekmektedir. Bu çalışma, buna bir katkıda bulunabilirse gayesine ulaşmış sayılacaktır.

Konuyu, Türklük biliminde henüz aşılammış eserini, büyük bir tevazu ile "ön çalışma" olarak nitelendiren Hocam Lars Johanson'un sözleriyle bitirmek istiyorum: "Wahrscheinlich wird eine vollständige Beschreibung des Systems letzten Endes nur einem kompetenten Linguisten türkischer Zunge durchgeführt werden können" (1971, 43)²⁷.

Kaynaklar

- AKSAN, D. (1989) *Her Yönüyle Dil -Ana Çizgileriyle Dilbilim- II*, İkinci Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları 439.
- BUDER, A. (1989) *Aspekto-temporale Kategorien im Jakutischen*, Wiesbaden: Turcologica 5.
- DİLAÇAR, A. (1974) "Türk Dilinde "Kılınış"la "Görünüş" ve Dilbilgisi Kitaplarımız", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1973-1974*: 159-171.
- DİLAÇAR, A. (1989) "Gramer: Tanımı, Adı, Kapsamı, Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve Tarihçesi", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1971*, İkinci Baskı: 83-145.
- DROSDOWSKI, G. ve diğerleri (1986) *Duden. Rechtschreibung der deutschen Sprache und der Fremdwörter*, Mannheim.
- ERGIN, M. (1972) *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları 785.
- JOHANSON, L. (1971) *Aspekt im Türkischen. Vorstudien zu einer Beschreibung des Türkeitürkischen Aspektsystems*, Upsala: Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Turcica Upsaliensia, 1.
- JOHANSON, L. (1990) "Studien zur türkeitürkischen Grammatik, Hazai, G. [Yayımlayan], *Handbuch der türkischen Sprachwissenschaft I*, Budapest: Bibliotheca Orientalis Hungarica 31: 146-301.
- JOHANSON, L. (1994) "Türkeitürkische Aspektotempora", Thieroff, R., - J. Ballweg [Yayımlayan], *Tensesystems in European languages*, Tübingen: Linguistische Arbeiten 308: 247-266.

²⁷ Sistemin tam olarak izahı, ancak usta bir Türk dilcisi tarafından yapılabilecektir.

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE “BAKIŞ” (“ASPEKTOTEMPORA”)

- KORKMAZ, Z. (1992) *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları 575.
- MENGE, H. (1975) *Langenscheidts Taschenwörterbuch der lateinischen und deutschen Sprache*, Onyedinci Baskı, Berlin-München-Zürich.
- PARLATIR, İ. ve diğerleri (1998) *Türkçe Sözlük*, Dokuzuncu Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları 549.
- SCHÖNIG, K. (1984) *Hilfsverben im Tatarischen. Untersuchungen zur Funktionsweise einiger Hilfsverbverbindungen*, Wiesbaden: Akademie der Wissenschaften und der Literatur-Mainz. Veröffentlichungen der Orientalischen Kommission 35.
- UĞURLU, M. (1999a) *Memlûk Türkçesi'nde Zarf-Fiilli Parçaların Dizimi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları 712.
- UĞURLU, M. (1999b) “-ArAK ve -p ile Kurulan Zarf-fiilli Parçalarda Sınır Vurgulayışın Rolü”, *3. Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı 1996*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları 678: 1181-1187.
- YAMAN, E. (1999) *Türkiye Türkçesinde Zaman Kaymaları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları 730.